

Ruimtelijke en stedelijke ontwikkelingen na 1984

De nieuwe welvaart van de Randstad en haar prijs

DRS. A. VERBAAN — IR. H. PUIJLAERT — DRS. J. VAN STAALDUINE*

De toekomstige ontwikkelingen in de ruimtelijke ordening kunnen niet los worden gezien van trends op economisch, technologisch en demografisch gebied. De auteurs bespreken in dit artikel dan ook eerst enkele ontwikkelingen op deze terreinen. Op technologisch gebied verwachten zij verdergaande automatisering en robotisering. De economische groei neemt daardoor toe, maar tegelijkertijd loopt de werkloosheid verder op tot naar schatting 2 à 2,5 mln in het begin van de volgende eeuw. Op demografisch gebied is een vergrijzing van de bevolking te verwachten en een stabilisatie van de bevolkingsgroei. De gevolgen hiervan op ruimtelijk gebied zijn, volgens de auteurs, o.a. dat de gebouwde omgeving zich niet opzienbarend wijzigt. Wel zal een spreiding van de vergrijzing van de steden naar suburbane gebieden plaatsvinden. Ten slotte verwachten de auteurs een „gentrification”-trend, waaronder zij verstaan een trek van welgestelden, hoog opgeleiden en jongeren naar de stad in verband met het stedelijke leefklimaat. Deze trend gaat echter gepaard met een verdringing van sociaal zwakkeren uit stadswijken. De auteurs voorzien dan ook een scherpe segregatie in de steden. Hun conclusie is geen vrolijke: er ontstaat een grote metropool met een aantrekkelijk leefmilieu voor beter gesitueerden, die echter weinig te bieden heeft voor de lagere-inkomensgroepen.

Inleiding

Twijfel overheerst bij de analyse van mogelijke ruimtelijke ontwikkelingen in de toekomst. Zover gaat de onzekerheid dat er onder planologen nauwelijks overeenstemming bestaat over de trends van de laatste jaren en in het geheel niet over de interpretatie van die — kennelijk zwakke — ontwikkelingen. Er zijn vele voorbeelden te geven van die diepgaande onzekerheid. Harde trends waarmee een toekomstige ontwikkeling geschetst kan worden ontbreken groten-deels.

Toch mag men stellen dat in de ruimtelijke ordening sprake is van een toegenomen ongenoegen, misschien wel vrees, voor de toekomst. Hoe er ook wordt gedacht over de ruimtelijke ontwikkelingen in het verleden, naast allerlei resultaten die misschien niet ieders goedkeuring dragen is het toch zo dat zeer veel mensen in comfortabele woningen in een rustige omgeving wonen, dat er allerlei voorzieningen voor sport en recreatie aanwezig zijn, dat de stadsvernieuwing in vele steden op een zeer gevarieerde wijze op gang is gekomen, dat een groot deel van het monumentenbestand is gerestaureerd, dat de bewegingsvrijheid van de meeste mensen groot is en de meeste werkplaatsen in kantoor of fabriek — esthetische oordelen daargelaten — ruim en luxueus kunnen worden genoemd.

Nog niet zo lang geleden verwachtte men dat deze ontwikkeling zou kunnen worden doorgezet, alles nog mooier en groter en voor nog meer mensen bereikbaar. Die verwachting is weg en heeft plaatsgemaakt voor de vrees voor verval van wat nu aanwezig is.

Dit artikel beschrijft een deel van het ongenoegen en de vrees in de ruimtelijke ordening. Ruimtelijke ontwikkelingen zijn voor een groot deel afhankelijk van trends in verschillende „sectoren”. Daarom worden eerst kort veronderstellingen over sociaal-economische en technologische, demografische en bestuurlijke trends geformuleerd. Deze dienen als uitgangspunt voor de beschrijving van enkele ruimtelijke processen. Het accent valt op de ruimtelijke processen die te maken hebben met „verstedelijking”. Tot slot wordt geprobeerd een impressie te geven van de resultaten van de geschetste ontwikkelingen op de gebouwde omgeving over dertig jaar en aspecten van het leefklimaat daarin. Voor de goede orde mag

nog worden vermeld dat de auteurs niet het idee hebben de toekomst te kunnen voorspellen 1). Er wordt een negatieve schets die misschien tegenspraak en meer nog „tegendaden” uit kan lokken, gepresenteerd. De cijfers die worden gegeven voor toekomstige jaren zijn doelbewust geglobaliseerd, om de indruk van precisie, die ten onrechte kan worden gewekt, weg te nemen.

Uitgangspunten

Economische en technologische trends

Er wordt weer gedacht aan economische groei. Het herstel van de economie wordt gedragen door ontwikkelingen in o.a. de elektronica en informatica, de biotechnologie en misschien door nieuwe landbouwtechnieken en energie-conversieprocessen 2). Over de informatica en de automatisering worden al zeer lang futuristische verwachtingen geventileerd die toch altijd enigszins op science-fiction lijken. Desondanks verwachten wij in de komende tijd dan toch de echte doorbraak, die op gang komt doordat nu microcomputers en robots massaal op de markt zijn gebracht. Ook de eerste DNA-onderzoeksresultaten hebben al commerciële toepassing gevonden. Hetzelfde geldt voor de landbouwtechnieken, waar be-

*) De auteurs zijn medewerkers bij de Rijksplanologische Dienst en betrokken bij het werkverband, dat zich bezighoudt met toekomstige ontwikkelingen (WERON-toekomst). De gedachtenvorming in deze groep heeft de achtergrond geleverd voor dit artikel, met name de discussies over een „polarisatiescenario” dat drs. Dernison en ir. Elsinga hebben ontwikkeld in het kader van een project, waarin wordt nagegaan welke effecten een toenemende vrije tijd op de ruimtelijke ordening kan hebben. Een publikatie van dit scenario, te zamen met twee andere varianten, is in voorbereiding.

1) Opvattingen van auteurs over functies en mogelijkheden van toekomstonderzoek zijn te vinden in: A. A. Verbaan, De toekomst als speelruimte, *Planニング, methodiek en toepassing*, 1983, nr. 20, blz. 2-15.

2) Zie o.a. Adviescommissie inzake het industriebeleid, *Een nieuw industrieel elan*, 's-Gravenhage, 1981.

halve de intensieve veehouderij ook de tuinbouw zijn grondgebonden karakter verliest.

Al deze ontwikkelingen werken produktiviteitsverhogend en resulteren per saldo niet of nauwelijks in een toename van het aantal arbeidsplaatsen, tenminste niemand durft dat te verwachten. De conclusie is dat op de lange termijn de economie gaat groeien zonder dat de werkgelegenheid meegroeit 3). Over energie-ontwikkelingen lijken de scenario's ieder jaar weer geheel van karakter te veranderen. Nieuwe technische mogelijkheden vallen steeds weer tegen (opwerking in de nucleaire industrie, wervelbedverbranding als het om kolen gaat, stadsverwarming als besparingsoptie). Langer dan enkele jaren geleden werd gedacht, zullen olie en aardgas in voldoende mate en dus tegen „redelijke” prijzen beschikbaar blijven. Maar we hebben het over een periode van dertig jaar. We kunnen veronderstellen dat in de loop van die tijd deze energiedragers toch schaarser en duurder zullen worden.

Demografische ontwikkelingen

De Nederlandse bevolking zal, als de prognoses uit gaan komen, tot enkele jaren na 2000 nog blijven groeien, dan stabiliseren en vervolgens langzaam afnemen. In 2010 zullen er dan ongeveer 15,8 miljoen mensen in Nederland wonen 4). Misschien belangrijker dan dit totaalcijfer is de verdeling naar leeftijd, soort huishouden en heilas ook naar „afstamming”.

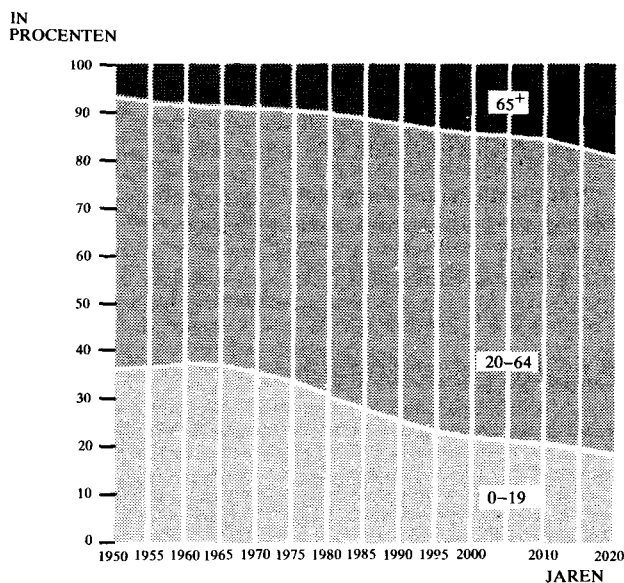
Tabel 1. De leeftijdsamenstelling: bevolking naar leeftijdsgroep ($\times 1.000$) a)

Jaar	Leeftijdsgroep				
	0-19	20-34	35-64	65-79	80+
1980	4.432	3.526	4.518	1.303	312
1985	4.166	3.630	5.034	1.356	374
1990	3.932	3.739	5.406	1.466	429
1995	3.863	3.647	5.839	1.530	471
2000	3.960	3.291	6.306	1.603	485
2010	3.755	2.885	6.859	1.751	551
2025	3.372	2.973	6.176	2.423	630

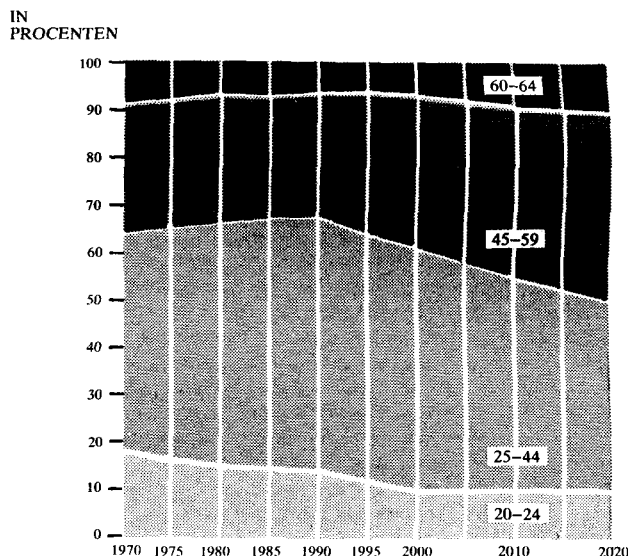
a) Leeftijdsamenstelling volgens de zogenoemde middenvariant. Zie CBS, *Maandstatistiek van de bevolking*, 1982, nr. 2.

Vrijwel zeker, als er geen onaangename dingen gaan gebeuren, zal het aantal 65-plussers zeer aanzienlijk toenemen van 1,6 mln. in 1980 tot meer dan 2,2 mln. in 2010 en 3 mln. in 2025. Deze mensen zullen op een uitkering zijn aangewezen. Even zeker, het grootste deel van deze categorie is reeds geboren, zal de bevolking tussen de 20 en de 65 nog minstens 10 jaar sterk toenemen van 8 mln. in 1980 tot 9,5 mln. in 1995 en daarna ongeveer stabiel blijven tot ± 2015 en pas later afnemen (zie figuur 1).

Figuur 1. De ontwikkeling van de leeftijdsopbouw van de Nederlandse bevolking in de periode 1950-2020.

Figuur 2. De ontwikkeling van de leeftijdsopbouw van de 20-64-jarigen voor de periode 1970-2020.

Bron: Rijksplanologische Dienst, *Jaarverslag 1980*, 's-Gravenhage, 1981, blz. 58-59. JAREN

Wel wordt deze categorie gemiddeld steeds ouder (zie figuur 2). Daardoor neemt het aantal arbeidsongeschikten ook nog toe tot $\pm 1,2$ mln. in 2010 5). Deze leeftijdscategorie levert grosso modo het aanbod van arbeid op. Dat aanbod groeit dus en des te sterker als - zoals verwacht - de emancipatie van de vrouw doorzet. Het deelnamepercentage van de vrouw zal volgens het CPB stijgen van 35% in 1980 tot 45% in 2010, hetgeen resulteert in bijna 700.000 vrouwen meer op de arbeidsmarkt 6). Dit, gecombineerd met de vraag naar arbeid zoals die eerder is verondersteld, levert voor vele jaren een zeer hoge werkloosheid op in de orde van grootte van 2 à 2,5 mln. 7).

Tabel 2. De huishoudensgrootte (in procenten van het totale aantal huishoudens)

	1980	1995	2015
Een- en twee-persoonshuishoudens	50,1	61,2	65,6
Drie- en vier-persoonshuishoudens	38,3	33,2	29,6
Huishoudens met 5 of meer kinderen	11,6	5,6	4,7
Aantal huishoudens	4,91 mln.	6,07 mln.	6,5 mln.

Bron: Cijfers ontleend aan: Bureau voor strategisch marktonderzoek, *Onderzoek huishoudgrootte en woningvraag per provincie*, Delft, 1982.

De verdeling van de bevolking over huishoudens geeft globaal de woningbehoefte aan. We zien dat de groei van het aantal huishoudens voornamelijk leidt tot een stijging van de woningbehoefte van waarschijnlijk vooral kleine woningen (zie tabel 2). Het is twijfelachtig of die grotere behoefte ook leidt tot een grote (koopkrachtige) vraag naar woningen.

Ten slotte het aandeel van de nieuwe „etnische minderheden” in de bevolking. Hierover heerst onzekerheid, omdat de ontwikkeling van de vruchtbaarheid op langere termijn in deze groepen onduidelijk is en het niveau van immigratie onbekend. Momenteel groeien deze groepen snel en is van immigratie nauwelijks sprake. Schattingen van de aantallen in 2010 zijn zeer speculatief, maar wij gaan uit van de volgende globale getallen voor de minderheden, die duidelijk herkenbaar kunnen zijn als minderheid.

3) Naar ons bekend wordt alleen in het CE-scenario een toename van de werkgelegenheid verwacht. Zie Centrum voor Energiebesparing, *Het CE-scenario, een realistisch alternatief*, Delft, 1983, blz. 181.

4) Centraal Bureau voor de Statistiek, *Maandstatistiek van de bevolking*, 1982, nr. 2.

5) Centraal Planbureau, *Vooruitberekening van het trendmatige arbeidsaanbod tussen 1980 en 2010*, monografie 24, 's-Gravenhage, 1983, blz. 51.

6) Idem, blz. 43.

7) Zie o.a. Flip de Kam, *Op weg naar twee miljoen werklozen*, *Intermediair*, 1983, nr. 38, blz. 23-27.

Tabel 3. Aantallen minderheden a)

Turken en Marokkanen	500.000
Surinamers/Antillianen	400.000
Anderen (o.a. Chinezen, Molukkers)	100.000
Totaal	± 1.000.000

Bron: De cijfers zijn geschat op basis van prognoses voor 1990. Sociaal-Cultureel planbureau, cahier 36, blz. 32 en cahier 28, 1982, blz. 41.

a) Het is niet altijd duidelijk wie tot de groep van de minderheden gerekend moeten worden. Zie voor een beschrijving o.a. Sociaal en Cultureel Planbureau, *Bevolkingsprognose allochtonen in Nederland, Turken en Marokkanen* herziene versie 1982, SCP-cahier 35, Rijswijk, 1982 en *Bevolkingsprognose allochtonen in Nederland, deel II, Surinamers en Antillianen*, SCP-cahier 28, Rijswijk, 1982.

Uiteraard zal de ontwikkeling van deze groepen zeer gedifferentieerd zijn. Binnen iedere categorie zullen mensen zich in meer of mindere mate aan de Nederlandse samenleving hebben aangepast en zich ook in meer of mindere mate met Nederlandse autochtonen hebben gemengd. Toch is momenteel geen trend te onderkennen van emancipatie van de minderheden, geen inhaalmanoeuvre op het gebied van onderwijs en ontwikkeling en is met name bij de Islamitische minderheden nauwelijks sprake van gemengde huwelijken 8). Dat levert een somber beeld op voor de mogelijkheden van deze minderheden op de toch al beperkte arbeidsmarkt, mogelijkheden die nog verder worden beperkt als de trend van toenemende discriminatie in Nederland zich doorzet. Helaas zijn er geen empirische aanwijzingen om iets anders te veronderstellen.

Terugtrekkende overheid

De na-oorlogse jaren tot aan de jaren tachtig worden gekenmerkt door toenemende overheidsbemoeienis op tal van terreinen en een toenemend aandeel van de overheidsuitgaven in de nationale rekeningen. Het heeft er alle schijn van dat deze trend doorbroken is en we een periode tegemoet gaan van verminderd overheidsingrijpen. Drie facetten van deze nieuwe „trend” kunnen kort worden genoemd. Allereerst het traditionele maar toch sterker wordende relativisme van de Nederlandse burgers t.a.v. overheidsregels, of het nu stoplichten zijn of fiscale regels, planologische beperkingen of huisvestingsnormen. Dit relativisme slaat om in burgerlijke ongehoorzaamheid als de overheid al te zeer op naleving aandringt. In de praktijk leidt dit tot een soort „deregulering van onderop”. Daarnaast is er natuurlijk de officiële deregulering, die zich momenteel vooral richt op de vermindering van het aantal regels. Men kan niet zeggen dat de deregulering al een enorme vlucht heeft genomen. Toch veronderstellen we hier dat dit door zal gaan. Ten slotte mag niet onvermeld blijven dat in toenemende mate gedacht wordt dat het aandeel van de collectieve sector in de nationale economie moet worden teruggedrongen. Wat dat betreft is er in het economisch denken van een wisseling van de wacht sprake. De huidige regering staat onverkort op zo'n standpunt, maar ook de linkse partijen zijn, hoewel wellicht in iets gematigder vorm, tot zulke conclusies gekomen.

Een van de belangrijkste effecten hiervan is dat mede door de grote aantallen uitkeringstrekkers en ondanks de hier veronderstelde economische groei de trend naar verlaging van de uitkeringen zich voort zal zetten.

Samenvatting van de uitgangspunten voor het jaar 2010

In figuur 3 is een globale verdeling van de welvaart in 2010 over vier klassen weergegeven. De indeling is gebaseerd op de sociaal-economische en demografische trends die zijn gesignaleerd en maakt dankbaar maar enigszins ruw gebruik van de indeling in welvaartsklassen van het SCP 9).

Ruimtelijke trends

Van uitbreiding tot inkrimping van de gebouwde omgeving

Reeds een aantal jaren is een dalende trend waar te nemen bij de groei van de gebouwde omgeving 10). In zekere zin is die daling bijna een natuurlijk verschijnsel. De omvang van de bouwactiviteiten was erg groot, op sommige terreinen (woningbouw) was er

Figuur 3. Verdeling van de welvaart over huishoudens in 2010

Aantal	Omschrijving
1,5 mln.	<i>Subminima</i> (inkomen onder sociaal minimum) typering: uitkeringstrekkers zonder ander inkomen, één-oudergezinnen, kleine zelfstandigen en loontrekkenden met een vergelijkbaar inkomen
± 2 mln.	<i>Minima</i> (inkomen tussen sociaal minimum en modaal) typering: AOW'ers met wat extra inkomen, werklozen en arbeidsongeschikten, die wat bijverdienen, en huishoudens waar één persoon het geld binnen brengt
± 2 mln.	<i>Middengroep</i> (inkomen tussen modaal en 3x modaal) typering: huishoudens waar één goed verdienend persoon het geld binnenbrengt, tweeverdieners met lager inkomen of inkomen uit part-time arbeid, gezinnen met kinderen
± 1 mln.	<i>Hogere inkomens</i> (boven 3x modaal) typering: huishoudens met één zeer goed verdienend persoon, tweeverdieners, echtparen zonder kinderen

sprake van een grote inhaaloperatie en mocht niet verwacht worden dat zo'n groeiveau zou kunnen blijven gehandhaafd, op andere terreinen (bij voorbeeld de wegenbouw) komen misschien verzadigingspunten zo langzamerhand in zicht.

Daarbij is er uiteraard het effect van de economische crisis. Veel uitbreidingsplannen uit het verleden zijn aangepast aan lagere verwachtingen (o.a. op het gebied van de energieproductie, de drinkwatervoorziening en de luchtvaartinfrastructuur). Op vele plaatsen zijn ruimtelijke voorzieningen gecreëerd die – nog – niet voldoende worden benut (bij voorbeeld de nieuwe haventerreinen bij Amsterdam en Delfzijl). Voor de korte termijn mogen we verwachten dat de woningbouwproductie nog wel op een zeker peil zal blijven. Zoals vermeld is de woningbehoefte nog groeiende vooral als gevolg van de gezinsverkleining en voert de overheid voorsnog een krachtig en duur woningbouwbevorderend beleid. In overeenstemming met onze trendveronderstellingen moeten we echter aannemen dat een hoge woningbouwproductie niet al te lang meer kan worden volgehouden. Dat wordt overigens ook algemeen verwacht 11). Hopelijk zet de door ons veronderstelde economische opleving snel genoeg door om een koopkrachtige vraag naar woningen op te leveren, op basis waarvan nog een zeker bouwvolume (b.v. 40.000 per jaar) kan blijven gehandhaafd als de overheidsinspanning in de sociale woningbouw vermindert.

De bedrijvigheid gaat weer toenemen stelden we. Daarmee is echter niet gezegd dat de ruimtebehoefte van bedrijven gaat toenemen. Er is op bestaande bedrijfsterrainen nog een overvloed aan ruimte beschikbaar voor eventuele nieuwbouw van bedrijven 12). De komende tien, vijftien jaar zullen we waarschijnlijk getuige zijn van de laatste vrij grote uitbreidingen van het bebouwde gebied. Daarna zal dat voor de zich stabiliserende bevolking niet meer nodig zijn. Veranderingen zullen zich dan gaan voordoen binnen de bestaande gebouwde omgeving. Het kaartbeeld van Nederland zal zich niet meer zo wijzigen als in de afgelopen periode, de verhouding stad-land zal zich stabiliseren. De centrale open ruimte wordt niet verder aangetast. Het is zelfs niet onmogelijk dat op den duur delen van de gebouwde omgeving in verval komen en worden verlaten.

Opnieuw het Westen van het land

In 1960 kritiseerde Luning Prak het ruimtelijke en daarmee samenhangende beleid omdat het de economische potenties van de

8) Zie Sociaal en Cultureel Planbureau, *Bevolkingsprognose allochtonen in Nederland, deel I: Turken en Marokkanen*, SCP-cahier 19, Rijswijk, 1980, blz. 11.

9) Zie Sociaal en Cultureel Planbureau, *Inkomen en rondkomen*, Rijswijk, 1981, blz. 28 e.v.

10) Zie b.v. Rijksplanologische Dienst, *Jaarverslag 1982*, Den Haag, 1983, blz. 23. M.b.t. de woningbouw is er sprake van een tijdelijke opleving. Zie Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, *Kerngegevens VROM 1983*, Den Haag, 1983, tabel 14.

11) Zie Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, *Structuurschets stedelijke gebieden 1983, deel a: belevingsvoornemen*, Den Haag, 1983, blz. 15.

Randstad Holland als metropool van allure zou ondergraven en daarmee de economische competitiekracht van Nederland 13). Inderdaad werd in die jaren een breed spreidingsbeleid opgezet met als doel de sociaal-economische verschillen tussen de regio's weg te werken en een einde te maken aan de „congestie” van de toen nog steeds groeiende grote steden in het Westen. Ondanks het feit dat de meest achterliggende gebieden (het Noorden van het land, Zuid-Limburg) toch niet helemaal tot de landelijke gemiddelden konden worden opgekrikt is dit spreidingsbeleid niet zonder succes gebleven. De bevolkingsgroei van de steden van de Randstad en daarna ook van de stedelijke agglomeraties sloeg over in bevolkingsdaling, zelfs ondanks de buitenlandse migratie naar deze gebieden 14). Vooral de provincies Brabant en Gelderland groeiden in bevolking, werkgelegenheid en voorzieningen vaak ten koste van de Randstad. De achterstand wat betreft opleidingsniveau en inkomens t.o.v. de Randstad werd gedeeltelijk ingelopen. De vraag is nu of aan deze historische trend een einde is gekomen. Mede door de economische crisis en het nog steeds plaatsvinden van bedrijfsverplaatsingen is dat vooralsnog niet empirisch vast te stellen. Wel is de laatste jaren een kentering in het beleid te bespeuren. De spreidingselementen verdwijnen de een na de ander uit het overheidsbeleid. De woningbouw wordt weer in of dichterbij de Randstad gepland, de stadvernieuwing is op gang gekomen, de selectieve investeringsregelingen vervallen, bij de spreiding van de rijksdiensten is sprake van groot verzet tegen wat vermoedelijk de laatste plannen zijn.

In plaats daarvan wordt meer en meer gesproken van economische potenties. In de geografisch-economische theorieën blijft men de nadruk leggen op de vestigingsvoordelen van metropolen. Uiteraard heeft in Nederland alleen de Randstad Holland de mogelijkheid uit te groeien tot een metropool. Daar zijn ook faciliteiten die elders niet in die vorm aanwezig zijn (zeehavens, luchthavens). Op sommige terreinen is ook wel degelijk een ruimtelijke concentratietendens waar te nemen, bij voorbeeld bij banken, luchtvaartmaatschappijen, reclamebedrijven en (wellicht indicatief voor de toekomst) bij een innovatieve bedrijvigheid als de computersector 15).

Op grond van dit wellicht zwakke materiaal wagen we maar de volgende stelling: de toekomstige economische groei zal méér in de Randstad (lees de uitgebreide randstedelijke agglomeraties) plaatsvinden dan in de rest van het land. Daarbinnen kan mede als gevolg van technische mogelijkheden in sommige sectoren wel een enigszins gespreid patroon van bedrijvigheid voorkomen 16). Terwijl wellicht de agglomeratie Arnhem/Nijmegen als een uitloper van die Randstad kan worden beschouwd.

3. Voortgaande suburbanisatie of terug naar de stad?

De „Randstad” bestaat niet alleen uit grote steden, maar ook uit uitgestrekte suburbane gebieden. Herleving van de Randstad als economische motor van Nederland zegt nog niets over de woonplaats van de toekomstige bevolking. Momenteel is een vermindering van de bevolkingsteruggang van de grote steden merkbaar.

De verklaring wordt door de meeste deskundigen gezocht in de recessie. De mensen zouden, zo luidt de theorie, wel graag weg willen uit de steden, maar hebben er geen geld voor. Daar komt bij dat zij de gestegen vervoerskosten niet meer kunnen betalen. Dus zijn zij min of meer gedwongen in de stad te blijven 17). Kortom, welvaart betekent betekenisvolle suburbanisatie en „armoe” stopt dat proces. Dit beeld behoeft enige differentiatie, zeker voor de langere termijn.

Als we de bevolkingssamenstelling naar leeftijd en huishoudenssituatie in ogenschouw nemen, dan zien we dat momenteel in de grote steden de bejaarden oververtegenwoordigd zijn en de leeftijds categorieën daaronder (20-65 jaar) relatief klein. In de suburbane gebieden is dat andersom. Niet verwonderlijk, want de migratie uit de steden was vooral een zaak van de „jonge gezinnen”. Een natuurlijk gevolg van het ouder worden van mensen is nu dat er langzaam een spreiding van de vergrijzing gaat optreden en zelfs sterker een verschuiving van de vergrijzing van de steden naar de suburbane gebieden. Omdat in de jaren zestig en zeventig en ook nog in het begin van de jaren tachtig zoveel mensen uit de steden zijn getrokken, en omdat hele wijken tegelijk werden opgeleverd en bevolkt door dezelfde leeftijds categorie zal die suburbane vergrijzing in sommige wijken massale proporties aan gaan nemen. Hierbij gaan we ervan uit dat deze toekomstige bejaarden geen grote verhuisneigingen zullen hebben 18). Daar staat die leeftijds categorie niet om bekend, maar ook de dalende woonkosten van de ouder wordende

woningen en de beperkte financiële middelen van veel toekomstige bejaarden zullen een eventuele bejaardenmigratie verhinderen. In de grote steden zal de vergrijzing nog enkele jaren voortduren, maar zich daarna stabiliseren en in sommige gevallen afnemen.

Een volgende vraag is wat er gebeurt met de volwassen wordende en geworden kinderen van de suburbane bewoners. Het gaat om forse aantallen 19). Hun ouders blijven de eengezinshuizen zo lang mogelijk bewonen, de groeikernen en andere suburbane gebieden hebben slechts geringe woningbouw mogelijkheden, mede door de laag veronderstelde bouwproductie. Dus veel van deze jongeren moeten wel naar de stad trekken. Velen van hen zullen dat overigens toch al doen om hun opleiding te voltooien, anderen zoeken de stad op omdat daar de kansen op werk het grootst zijn. Wellicht is een deel van deze generatie in staat om na de afronding van de studie en nadat werk is gevonden, de stad weer te verlaten en een woning en woonomgeving te zoeken die geschikt lijkt voor de „gezinsfase” in hun leven. Een deel zal echter ongetwijfeld noodgedwongen of van harte in de stad blijven wonen. Het resultaat van deze bevolkingsontwikkelingen in de periode van beschouwing (ongeveer 30 jaar) is een omdraaiing van de huidige situatie: vergrijzde suburbs en groeikernen en relatief verjongde steden.

Daarmee is het verhaal niet af. In het buitenland en vooral in de VS wordt de laatste jaren een trend van „gentrificatie” geconstateerd. Dat houdt in dat welgestelde, hoog opgeleide en relatief jonge mensen naar de stad trekken, omdat zij daar willen wonen vanwege het stedelijke leefklimaat. De meeste Nederlandse onderzoekers geloven hier niet in: welgestelde Nederlanders willen een bungalow in het buitengebied, hebben zij geconstateerd 20). Ook zijn de migratiecijfers meestal zo globaal dat daaruit niet zo'n trend kan worden afgelezen. Toch zijn ook in Nederland wel aanwijzingen voor zo'n ontwikkeling te bespeuren. Alleen schijnt deze trend zich te beperken tot Amsterdam 21). Dat klopt overigens met de theorie van de gentrificatie. Een segment van de welgestelden en vooral degenen zonder kinderen of met slechts één kind (een relatief groter wordende groep) wil in een stad wonen waar „non-work activities in the CBD (Central Business District) are numerous, varied and unique” 22). In Nederland is dat vooral in Amsterdam het geval. Andere historische en „gezellige” steden zouden ook nog, maar in mindere mate, relatief welgestelden aan kunnen trekken. Wellicht kunnen enkele steden in de Noordvleugel van de Randstad, met name Utrecht en Haarlem, profiteren van de combinatie van de eigen aantrekkingskracht en de nabijheid van Amsterdam.

Vooral nog vormt vaak het ruimtelijk beleid waarbij de woningbouw vooral op de lagere inkomensgroepen is gericht, een belemmering voor deze trend. Echter, zo'n beleid staat onder zware druk zowel omdat de financiën gaan ontbreken als omdat de overheid

13) J. Luning Prak, *De Randstad Holland en haar belagers*, Zaandijk-Amsterdam, 1960.

14) Zie L. van den Berg, L. H. Klaassen en J. van der Meer, Stedelijk réveil of adempauze in de neergang?, *ESB* 11 mei 1983, blz. 409-413.

15) Zie H. Koerhuis en W. Cnossen, *De software- en computerservicebedrijven*, Geografisch instituut universiteit Groningen, Groningen, 1982.

16) Zie o.a. ook Elmar Ledergeber, Gibt es Ansätze für eine dezentralisierende Raumentwicklung?, *Informationen zur Raumentwicklung*, 1982, nr. 8, blz. 617-627.

17) Zie o.a. L. van den Berg, L. H. Klaassen en J. van der Meer, art. cit., blz. 408-413 en H. R. Heida en H. E. Gordijn, Leegloop van steden wordt minder, maar „herstedelijking” lijkt onwaarschijnlijk, *TNO-project*, 1981, nr. 3, blz. 100-106.

18) Zie ook de uitspraak van A. P. N. Nauta, Ronde tafel gesprek, *Stedebouw en Volkshuisvesting*, 1983, nr. 6, blz. 310 en vgl. F. M. Dieleman en R. J. Schouw, Blijvers in naoorlogse wijken zijn relatief ruim behuisd, *Bouw*, 1983, nr. 5, blz. 39 en 40.

19) De volwassenen van de toekomst zijn de kleine kinderen van nu. Het percentage 0-9 jarigen ten opzichte van de totale bevolking lag in 1982 voor de 4 grote steden op 10%, voor de drie westelijke provincies op 13%, maar voor de suburbs op zo'n 18%. (Als suburbs zijn genomen: Houten, Nieuwegein, Lelystad, Almere, Purmerend, Hoorn, Zoetermeer, Capelle, Hellevoetsluis en Spijkenisse).

20) Zie o.a. H. Heida en H. Gordijn, *Regionale woonvoorkeuren*, Delft, 1978.

21) Van Engelsdorp Gastelaars refereerde enkele weken geleden op een PAO-cursus naar een onderzoek van hem waaruit de voorkeur voor stedelijk wonen (in Amsterdam) bleek. Op het moment van schrijven is dit onderzoek nog niet in ons bezit.

22) Zie Clifford R. Kern, Upper-income renaissance in the city: its sources and implications for the city's future, *Journal of urban economics*, 1981, nr. 9, blz. 123.

steeds gevoeliger wordt voor het idee dat het bedrijfsleven ook in en bij de stedelijke centra kansen moet hebben.

Het zijn overigens niet alleen rijken die doelbewust naar de grote steden trekken. Ook laten we zeggen „bijzondere groepen” (bij voorbeeld kunstenaars, homo's) blijken nu al in Nederland een duidelijke voorkeur voor de stad en dan weer vooral voor Amsterdam te hebben. Deze groepen zijn mede verantwoordelijk voor de levendige sfeer die anderen weer aantrekt.

Ten slotte nog de etnische minderheden. Momenteel bevinden de etnische minderheden zich grotendeels in de steden. Een deel van hen zal na verloop van tijd een met andere Nederlanders vergelijkbaar woongedrag gaan ontwikkelen en meer en meer verspreid gaan wonen. Daarnaast zullen echter ongetwijfeld velen, vooral degenen die geen plaats vinden op de arbeidsmarkt, de nabijheid van lotgenoten zoeken. Bekend is dat autochtone Nederlanders wegtrekken uit straten en wijken waar veel „vreemdelingen” wonen. In de steden zullen dus naar etnische groepen verdeelde wijken ontstaan 23).

Impressie van de gebouwde omgeving in 2015

De steden bloeien weer, vooral de grote in het Westen, maar ook de steden die in het uitstralingsgebied van de Randstad liggen, zoals Arnhem/Nijmegen en enkele Brabantse steden. De hogere welstandsklasse, die voor een belangrijk deel bestaat uit kleine huishoudens met dubbele inkomens, woont weer voor een deel in de steden. Zij werken vaak parttime, echter toch niet te kort (dus 4 dagen en geen 2½ dag in de week) om hun financiële positie te behouden. Hun vrije tijd is mede toegenomen, doordat de huishoudelijke apparatuur aanzienlijk is verbeterd en de persoonlijke dienstverlening veel goedkoper is geworden, zowel binnen- als buitenshuis. Zij wonen in gemoderniseerde oude patriciërshuizen, maar meer nog in nieuwe, luxe appartementen vaak in zeer hoge woongebouwen die vanaf de tweede helft van de jaren tachtig zijn neergezet 24).

De woontorens zijn in de grote steden vooral aan het water gesitueerd (IJ, Nieuwe Maas) en konden mede daardoor dicht bij elkaar worden neergezet. Soms gecombineerd met deze woontorens, maar ook vaak in de nabijheid daarvan bevinden zich overdekte accommodaties met recreatievoorzieningen en winkels. Reeds in de jaren zeventig en tachtig namen die sterk in aantal toe 25). De communicatiemiddelen maken het mogelijk dat veel werk vanuit huis, of vanuit speciale voorzieningen (terminals) in de woontoren wordt verricht. Deze wijze van werken maakt produktiviteit van de hogere functionarissen en technici veel belangrijker dan in de jaren tachtig het geval was. Velen werken op free-lance-basis, en zijn mede daardoor gedwongen goede contacten in de sociale sfeer te onderhouden. Dit is voor deze groepen een extra reden zich regelmatig in de centra van het stedelijk leven te laten zien.

Zowel de woontorens als de overdekte recreatie- en winkelcomplexen kunnen vrij eenvoudig worden beveiligd. De elektronica is hoog ontwikkeld, de toegang tot deze complexen kan worden beperkt. In Nederland is het niet mogelijk geworden persoonsbewijzen in te voeren. De credit-cards bieden echter een gemakkelijk alternatief om de toegankelijkheid van dit soort voorzieningen te regelen. Nabij deze wereld van de luxe liggen de oude, gevarieerde stadscentra die meer nog dan in de jaren tachtig het geval was veelzijdige mogelijkheden bieden. Restaurants, bars, nachtclubs, gokhuizen en dancings, theaters, musea, bioscopen en een zeer gevarieerd winkelbestand. Een groot deel van de transacties vindt plaats in het informele circuit. De levendigheid gaat gepaard met een zekere criminaliteit en onveiligheid, hoewel die binnen de perken wordt gehouden door de georganiseerde zakelijke belangen in de centra. Vanwege de levendigheid en de economische kansen trekken deze centra nogal wat mensen aan, vooral degenen die iets bijzonders te bieden hebben. De oude planologische beperkingen op bedrijfsvestigingen in en bij de centra zijn in de praktijk opgeschort. De stedelijke besturen beseffen dat zij niet anders kunnen.

Daarmee is de druk op de woningmarkt van de oude binnensteden en de betere wijken in de nabijheid daarvan zeer groot geworden. Ook waar stadsvernieuwing heeft plaatsgevonden worden de lagere-inkomensgroepen uit de wijken verdreven. De verbeterde woningen zijn te duur en de woonsubsidies zijn vervallen. Degenen die een zeker succes hebben in het informele circuit en een klein deel van de anderen uit de redelijk verdienende middengroepen die aan

23) Zie o.a. het voorbeeld van Turken in Rotterdam, in: P. Drewe, Etnische groepen in Nederland, ruimtelijke oplossingen van sociale problemen?, *Stedebouw en Volkshuisvesting*, 1983, nr. 5, blz. 225.

24) De trend naar hoogbouw is duidelijk te herkennen. Voor Rotterdam en Den Haag worden weer hoogbouwplannen gemaakt, waarbij de ontwerpen zich vooral richten op luxe appartementen. Dit in tegenstelling tot de hoogbouw uit de jaren zestig en zeventig, welke vooral sociale woningbouw was. Voor de Rotterdamse plannen zie o.a. Ernest Boender, Rotterdam wereldstad, *Plan*, 1983, nr. 3, blz. 6-9 en het themanummer Hoogbouw in de stad, *Bouw*, 1983, nr. 11, waarin ook meer algemeen op hoogbouw-ontwikkelingen wordt ingegaan.

25) Enkele cijfers: het aantal sportzalen en sporthallen nam van 1970 tot 1980 toe van 179 tot 883. Het aantal tennishallen nam van 1975 tot 1980 toe van 48 tot 170 (Bron: CBS); van de gerealiseerde winkelcentra werden er van 1960 tot 1963 nog slechts 5% overdekt gerealiseerd, in de periode 1972-1975 was dat al 27% en in de periode 1976-1978 zelfs 41% (Bron: EIM). In oppervlakte gemeten werd in de periode 1960-1969 een totaal van 80.000 m² gerealiseerd; in de periode 1970-1979 een totaal van 640.000 m².

de bedrijvigheid in de steden zijn gebonden vinden hier huisvesting. Voor studerende, die alleen tijdelijk wat minder verdienen, worden aparte voorzieningen getroffen om huisvesting in of nabij de centra mogelijk te maken. Gezien de grote sociale tegenstellingen is het onvermijdelijk dat de verschillende bevolkingsgroepen huisvestings- en werkgelegenheidsbelangen van hun relaties in de gaten houden. De langdurig werklozen zijn aangewezen op de goedkoopste en minst populaire delen van het woningbestand. Die bevinden zich in de eerste plaats in de flatbouw van de jaren vijftig en zestig. Die flats zullen niet voldoende soelaas bieden zodat vaak illegaal permanente woonruimte gezocht wordt in woonwagens, woonboten, vakantiehuisjes en volkstuinen. De Nederlandse bidonville doet zijn intrede. Een vrij scherpe segregatie in de arme wijken is waarschijnlijk.

Deze segregatie wordt bepaald door huidskleur, taal, godsdienst en gewoonten. De gewenning aan werkloosheid en de daarbij horende sociale omstandigheden heeft een „cultuur van de armoede” doen ontstaan, waar geen plaats is voor de „burgerlijke” normen. Dat maakt het voor de slecht opgeleide en qua taal of accent van de norm afwijkende jongeren uit deze buurten zeer moeilijk uit hun milieu te komen indien zij dit al willen. Jeugdgangs, vandalisme en „volwassen” criminaliteit, prostitutie, drug- en drankgebruik zijn onvermijdelijk verbonden met de armoede en sociale segregatie. De aldus bewoonde wijken worden gekenmerkt door verval en verpaupering.

Verderop in de suburbane laagbouw proberen andere mensen met lage en middeninkomens zich af te schermen van dit gevaar. Buurten met kleine eenvoudige rijtjeswoningen, die wellicht armoedig maar toch vooral „netjes” zijn, worden sociale enclaves. De huizen zijn ouder geworden, misschien wat vervallen, maar anderzijds groen en rustig. De toegang van nieuwe bewoners wordt beheerst via woningbouw- of buurtverenigingen — inwonende kinderen krijgen een voorkeursbehandeling. Indien dat alles niet het gewenste effect heeft, volgen er felle reacties op ongewenste nieuwkomers. Niet zelden zal de huidskleur van nieuwe gegadigden zo'n reactie oproepen. Als gevolg daarvan zullen mensen uit de etnische minderheden, die de verpauperde wijken willen ontvluchten en die niet in staat zijn in de gevarieerde, duurere stedelijke wijken een plaats te vinden, aparte delen van deze „tuinsteden” bezetten via eigen organisaties die vergelijkbaar zijn met de oude Nederlandse zuilen. Naarmate het inkomen stijgt wordt de segregatie meer bepaald door de inkomensverschillen en de behoefte het bezit te beveiligen dan door huidskleur of culturele achtergrond.

De welvarende wijken in de suburbane gebieden en de villadorpen lijken op het eerste gezicht weinig last te hebben van de problemen die de toegenomen sociale ongelijkheid met zich brengt. Toch worden zij ook steeds vaker bezocht door inbrekersbendes en jeugdige vandalen. Langzamerhand gaan zij per buurt over tot het nemen van veiligheidsmaatregelen. Op den duur worden zij afgeschermd met grachten, hekken en prikkeldraad en met elektronische middelen bewaakt.

De bedrijvigheid in de Randstad kan grofweg in drie groepen worden verdeeld. Een in de centrale steden florerende groep van startende, modieuze, verzorgende, specialistische, representatieve of vernieuwende bedrijven of bedrijfsvestigingen. De aan bijzondere faciliteiten gebonden bedrijven bij voorbeeld in de havengebieden en bij Schiphol. En de veel meer over de Randstad verspreide „gevestigde” ondernemingen, zowel in de industriële als de dienstverlenende sfeer. Deze laatste decentralisatie binnen de randstedelijke agglomeratie wordt in de industriële sfeer meer en meer mogelijk door de ontwikkeling van multi-purpose-machines. De spreiding van bedrijvigheid en bevolking zijn meer dan in het verleden met elkaar in overeenstemming. Thuiswerk en thuis-winkelen is uiteraard in toenemende mate mogelijk geworden door de micro-computers en de aanvullende communicatiemogelijkheden. Om deze redenen is het woon-werkverkeer afgenomen, het aantal verplaatsingen is kleiner, de afstanden zijn korter geworden (26). Wellicht biedt dit meer mogelijkheden voor elektrische auto's en auto's die waterstof als brandstof gebruiken (27). Zij zijn geschikt voor de kleinere afstanden, kunnen ook binnen de overdekte recreatie- en winkelterreinen worden gebruikt en de brandstof kan relatief goedkoop zijn als benzine en gas duurder zijn geworden.

Het openbaar-vervoersysteem heeft ondertussen in Nederland een respectabele leeftijd bereikt. Toch is het onzeker of treinen en trams nu vervangen gaan worden door nieuwe systemen. De con-

centratie van de bevolking biedt daarvoor in principe een goed uitgangspunt. Doordat de winkels langer open blijven en de werktijden meer gevarieerd zijn is er een gunstige spits-dalverhouding in het openbaar vervoer ontstaan. De frequentie is echter minder geworden vanwege stijgende kosten voor de vervoersbedrijven. De overheidssubsidies zijn weggevalen en veiligheids- en vernielingsproblemen stellen de vervoersbedrijven voor extra uitgaven. De concurrentie van de auto is nog steeds groot.

Buiten de Randstad, met uitzondering van de „uitloper” Arnhem/Nijmegen en wellicht Zuid-Limburg, dat kan profiteren van een andere, vrij grote stedelijke zone, is sprake van een langzaam verval. Dat verval wordt versterkt doordat ook de landbouw in de toekomst aan minder mensen werk zal bieden, wellicht ook met afzetproblemen kampt en delen van de agrarische productie hun grondgebonden en dus landelijk karakter verliezen. Vooral het Noorden en Oosten van het land krijgen weer de karakteristieken van achterblijvende gebieden, veroudering van de bevolking, afname van de werkgelegenheid enz. Uiteraard is niet alle economisch leven verdwenen. Ook bloeit hier een informele economie, die voor een deel met gesloten beurzen plaatsvindt, producten en prestaties worden geruild.

Tegenover deze nadelen staat dat de gebieden buiten de Randstad ook veel minder last hebben van de daar voorkomende problemen. Zij vormen in de ogen van de randstedelingen oasen van rust en vriendelijkheid. De landschappelijke en recreatieve waarde van deze gebieden wordt groter. De randstedelijke welgestelden zullen net als in de welvarende naoorlogse jaren het geval was, boerderijen en plattelandswoningen als tweede huis in bezit gaan nemen. De denivellering en deregulering maakt dit verschijnsel nu veel massaler dan in de jaren zeventig het geval was. Personeel om dit bezit te bewaken en onderhouden is in voldoende mate aanwezig. De arme stedelingen kunnen, en misschien is dat een lichtpunt, ook buiten de randstad profiteren van de goedkope recreatiemogelijkheden.

Slot

Enigszins zwartgallig hebben we de nieuwe bloei van de Randstad beschreven. Dat mondde uit in een paradox: een metropool met een grote aantrekkingskracht, die bij nadere beschouwing toch vooral zeer onaantrekkelijk lijkt. Onwaarschijnlijk misschien, maar in het buitenland bestaan die metropolen al. We hebben terwille van de beschrijving van deze paradox veel weggelaten. Hopelijk is wel een dilemma voor het — ruimtelijk — beleid in beeld gekomen. Hoe kunnen we de sociale doelen van dit beleid verwezenlijken (woning-, voorzieningen en een prettig leefklimaat, ook voor de laagste welvaartsklasse) terwijl toch een ruimtelijk-economisch stimuleringsbeleid wordt gevoerd. Momenteel speelt deze discussie al zeer sterk als het gaat om de binnensteden en stadsvernieuwingengebieden.

André Verbaan
Henk Puylaert
Jaap van Staalduine

26) Een trend naar stabilisering van het autoverkeer is nu al merkbaar. De intensiteit van het autoverkeer op alle interlokale wegen steeg van 1972 tot 1980 nog met ongeveer 40% om in de jaren 1980, 1981 en 1982 stabiel te blijven met een neiging tot afname (Centraal Bureau voor de Statistiek, *Maandstatistiek Verkeer en Vervoer*). De verkoop van auto's is enige jaren gedaald, toen weer iets gestegen. Van der Broecke verwacht dat het autopark tot 1990 slechts beperkt zal groeien en dat het autobezit als percentage van de bevolking tussen 18 en 74 jaar zal dalen. Zie Van den Broecke, *Mogelijke ontwikkelingen personenautopark 1983-1990*, Social Research B.V., Amsterdam, 1983.

27) Vgl. David A. Henser, *The automobile and the future: some issues, Transport policy and decisionmaking*, 1982, nr. 2, blz. 109-111.